

Dylematy epoki postyczeniowej

**Księga ofiarowana Profesorowi
Bogdanowi Mazanowi
w siedemdziesiątą rocznicę urodzin**

**pod redakcją
Małgorzaty Domagalskiej
i Doroty Samborskiej-Kukuć**

**Dylematy
epoki
postycygniowej**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Dylematy epoki postycygniowej

**Księga ofiarowana Profesorowi
Bogdanowi Mazanowi
w siedemdziesiątą rocznicę urodzin**

**pod redakcją
Małgorzaty Domagalskiej
i Doroty Samborskiej-Kukuć**

Małgorzata Domagalska, Dorota Samborska-Kukuć – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny
Katedra Literatury Pozytywizmu i Młodej Polski, 90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

RECENZENT

Jolanta Sztachelska

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Magdalena Granosik

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: www.oldbooksillustrations.com
Litografia Alberta Warrena na stronie tytułowej *Paradise and the Peri*
Thomasa Moore'a (Londyn 1860)

© Copyright by Authors, Łódź 2019

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2019

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.08582.18.0.K

Ark. wyd. 28,6; ark. druk. 30,25

ISBN 978-83-8142-259-8

e-ISBN 978-83-8142-260-4

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

Profesor Bogdan Mazan

Spis treści

Profesor Bogdan Mazan – sylwetka uczonego i bibliografia Jego prac naukowych.....	11
---	----

I. Dziewiętnastowieczność

Jakub Z. Lichański, <i>Wiek dziewiętnasty – wiek męski, wiek klęski. Próba spojrzenia syntetyzującego</i>	27
Jarosław Ławski, <i>Bałkany na mapie XIX wieku: Mickiewicz, pozytywści</i>	41
Anna Janicka, <i>O potrzebie geografii: casus pozytywistów warszawskich. „Przegląd Tygodniowy” w roku 1866</i>	67
Tomasz Sobieraj, <i>Wobec wyzwań nowoczesności. Publicystyka „Przeglądu Tygodniowego” z lat dziewięćdziesiątych XIX wieku (zarys problemu)</i>	87

II. Wokół Sienkiewicza

Tadeusz Budrewicz, <i>Kraków – Sienkiewiczowi</i>	109
Tadeusz Bujnicki, <i>Sienkiewicz o Tarnowskim</i>	129
Aneta Mazur, <i>Diokles Henryka Sienkiewicza – nowela „renanowska”? ....</i>	137
Dorota Samborska-Kukuć, <i>Semantyka światła w Sienkiewiczowskich portretach kobiet</i>	155
Zdzisława Mokranowska, <i>Henryk Sienkiewicz – Maria Dąbrowska. Geniusz sierocy, powinowactwa z wyboru i przypadku</i>	169

Maciej Gloger, <i>Islam i dekadencja Europy w twórczości Henryka Sienkiewicza (w świetle powieści Michela Houellebecqa Uległość)</i>	183
Magdalena Pietrzak, <i>Formy superlatywne w felietonach Henryka Sienkiewicza. Analiza semantyczna</i>	195

III. Z Dalekiego Wschodu

Ewa Kosowska, <i>Za co ks. Benedykt Chmielowski cenił Chińczyków?</i>	211
Barbara Bogołębska, <i>Polskie reportaże podróżnicze z Dalekiego Wschodu</i> ...	219
Daniel Kalinowski, <i>Bellatrix, Chińska Mumia i Witkacy</i>	229

IV. Varia

Elżbieta Umińska-Tytoń, <i>Nazwisko jako forma adresatywna w historii polszczyzny</i>	245
Jan Tomkowski, <i>Kolczyki Zosi i inne zagadki Pana Tadeusza</i>	253
8 Ewa Owczarz, <i>Don Kichot szlachecczyzny? O (nie)powadze utworu Adolfa Dygasińskiego Pan Jędrzej Piszczalski</i>	273
Ewa Ihnatowicz, <i>Jak wygląda duch. Alegoria w Wigilii Bolesława Prusa</i> ...	289
Beata K. Obsulewicz, <i>Maria Konopnicka i niedole społeczne. O reportażach w „Świcie”</i>	303
Renata Stachura-Lupa, <i>Biblie Konopnickiej (na marginesie jej listów do Antoniego Wodzińskiego)</i>	315
Grażyna Borkowska, <i>Czesław Jankowski: życie i śmierć felietonisty</i>	327
Maria Jolanta Olszewska, <i>Początki państwa polskiego w dramaturgicznym widzeniu Adama Krechowieckiego, czyli Syn królewski. Rozważania w kontekście twórczości pisarza</i>	337
Hanna Ratuszna, <i>„Duma kłęski” – kilka uwag o doświadczeniach modernistów</i>	359
Katarzyna Badowska, <i>W martwym wirze. O jednostce we wczesnych powieściach Stanisława Brzozowskiego</i>	375
Małgorzata i Radosław Okulicz-Kozarynowie, <i>„Palimpsest do kwadratu”. Sny Marii Dunin jako zakamuflowana dyskusja Karola Irzykowskiego z Zenonem Przesmyckim</i>	403

Wojciech Gutowski, <i>Echa wojny rosyjsko-japońskiej w twórczości Tadeusza Micińskiego (w kontekście wczesnomodernistycznej hermeneutyki doświadczenia wojny)</i>	417
Małgorzata Domagalska, <i>Piękno i brzydota. Polacy i Żydzi w ciele i przestrzeni (na przykładzie polskiej powieści popularnej przełomu XIX i XX wieku)</i>	437
Alicja Mazan-Mazurkiewicz, <i>„Świat grzeszny staje się grzeszny”. Dziecięcy trop w poezji Jana Twardowskiego</i>	449
Adam Mazurkiewicz, <i>Literatura w służbie wiedzy. O beletryzowanym piśmiennictwie popularnonaukowym dla młodego odbiorcy w drugiej połowie XIX wieku</i>	471

Profesor Bogdan Mazan – sylwetka uczonego i bibliografia Jego prac naukowych

Prof. dr hab. Bogdan Mazan (ur. 25 marca 1948 roku) należy do grona wybitnych polskich badaczy literatury dziewiętnastego wieku. Na obfity (ponad 150 publikacji) dorobek naukowy Profesora składają się m.in. prace na temat szeroko pojętego światopoglądu pozytywistycznego, monografie i artykuły poświęcone poszczególnym pisarzom tego czasu: Henrykowi Sienkiewiczowi i Aleksandrowi Świętochowskiemu, a także Marii Konopnickiej, Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu, Elizie Orzeszkowej, Adolfowi Dygasińskiemu, Władysławowi Stanisławowi Reymontowi. Liczne teksty naukowe poświęcił Profesor zagadnieniom epistolografii, cenzury i języka ezopowego, utopii literackiej i bowaryzmu literackiego, topiki biblijnej i doświadczeń granicznych, życia literackiego Łodzi i regionu oraz kultury Dalekiego Wschodu.

W roku 1972 Bogdan Mazan ukończył z wyróżnieniem studia polonistyczne. Zanim został zatrudniony w Uniwersytecie Łódzkim (od roku 1974), pracował w szkolnictwie średnim. Doktorat uzyskał w roku 1984, habilitację w 1993, tytuł profesora otrzymał dziesięć lat później.

W latach 1996–2002 Profesor Bogdan Mazan pełnił funkcję prodziekana, a w okresie 2002–2008 dziekana Wydziału Filologicznego UŁ; od 2007 roku kieruje Katedrą (przekształconą w Zakład) Literatury Pozytywizmu i Młodej Polski.

Profesor Bogdan Mazan jest przewodniczącym Komisji Edytorskiej przy Towarzystwie Literackim im. Adama Mickiewicza i członkiem Rady Redakcyjnej czasopisma „Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. A. Mickiewicza”, członkiem zwyczajnym Łódzkiego Towarzystwa Naukowego i redakcji „Prac Polonistycznych”, członkiem Komitetu Nauk o Literaturze PAN, Komisji Polonistyk Zagranicznych przy Komitecie Nauk o Literaturze PAN oraz międzynarodowego Komitetu Redakcyjnego „Zeszytów Naukowych” Wydziału Języków i Kultur Europejskich na Pekinśkim Uniwersytecie Języków Obcych. W Pekinie, w latach

2000–2008, prowadził gościnne wykłady oraz konsultacje naukowe. Kierował polsko-chińskim projektem badawczym, zwieńczonym dwiema obszernymi publikacjami naukowymi.

Wypromował piętnastu doktorów, ponad dwustu magistrów, recenzował wiele rozpraw doktorskich i habilitacyjnych, jest autorem recenzji w postępowaniach o tytuł profesorski.

Za osiągnięcia naukowe, zasługi organizacyjne i dydaktyczne otrzymał wiele nagród Rektora UŁ, a także medale i odznaczenia.

Profesora Bogdana Mazana cechuje wyjątkowa życzliwość dla ludzi, gotowość niesienia im pomocy i wsparcia. Dla swoich uczniów Profesor jest Autorytetem, Mistrzem i Przyjacielem.

Publikacje

Monografie

1991

12 *Wczesne dramaty Aleksandra Świętochowskiego. „Niewinni”, „Ojciec Makary”, „Piękna”.* Zarys monograficzny, Łódź 1991.

1993

Impresjonizm „Trylogii” Henryka Sienkiewicza – analiza, interpretacja, próba syntezy, Łódź 1993.

2002

Pozytywizm warszawski z perspektywy mikroświatów tekstowych, Łódź 2002.

Prace redakcyjne

2001

Świętochowski i rówieśnicy: Kotarbiński, Urbanowska, Zalewski, red. naukowa B. Mazan, Z. Przybyła, Częstochowa–Łódź 2001.

2005

Pozytywizm i negatywizm. My i wy po stu latach, red. naukowa B. Mazan, współpraca S. Tynecka-Makowska, Łódź 2005.

2008

Bez antypodów? Zbliżenia i konfrontacje kultur, red. naukowa B. Mazan, współpraca S. Tynecka-Makowska, Łódź 2008.

2017

Liryka Młodej Polski. Interpretacje, red. naukowa B. Mazan, K. Badowska, Łódź 2017.

Artykuły naukowe

1975

Antyutopia jako negatywna oraz utajona odmiana utopii (na przykładzie „Dwóch końców świata” Antoniego Słonimskiego), „Prace Polonistyczne” 1975, s. 73–95.

1976

List z placu boju, „Prace Polonistyczne” 1976, s. 307–310.

1977

Sienkiewicz w Łodzi 1900–1904. Z kroniki kultu, „Zeszyty Naukowe UŁ” 1977, seria I, z. 26, s. 25–44.

Utopia wynalazku i jej motywy, „Zeszyty Naukowe UŁ” 1977, seria I, z. 17, s. 79–90.

Uwagi o „Utopiach w rozwoju historycznym” Aleksandra Świętochowskiego, „Prace Polonistyczne” 1977, s. 117–131.

1978

Dygasiński w Łodzi, [w:] *Literatura i język Łodzi*, red. A. Szram [et al.], konsultacja naukowa Z. Skwarczyński, Łódź 1978, s. 46–62.

1979

Historiozofia „Duchów” Aleksandra Świętochowskiego na tle jego działalności społecznej i publicystycznej, „Zeszyty Naukowe UŁ” 1979, seria I, z. 47, s. 11–34.

1980

Ojczyzna ideologiczna pozytywisty (wzory cywilizacyjno-kulturowe w twórczości Aleksandra Świętochowskiego), „Prace Polonistyczne” 1980, s. 159–192.

1981

Orzeszkowa i „Nowiny” Aleksandra Świętochowskiego, „Prace Polonistyczne” 1981, s. 241–264.

Wzory intelektualne Aleksandra Świętochowskiego, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria 1”, 1981, s. 27–45.

1983

Współpraca Aleksandra Świętochowskiego z lwowskim „Tygodniem”. Autorstwo „Listów z Niemiec” i „Listów z Krakowa”, „Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Mickiewicza” 1982–1983, s. 153–169.

Z recepcji pozytywizmu w łódzkiej prasie literackiej 1935–1939, „Prace Polonistyczne” 1983, s. 285–316.

1984

Kartka z dziejów cenzury carskiej w Łodzi przed I wojną światową [wraz z wydaniem W. Tyczka „Ze wspomnień starego gazeciarza”], „Osnowa” 1984, nr 9–10, s. 61–72.

1985

„Nowiny” pod redakcją Aleksandra Świętochowskiego, „Prace Polonistyczne” 1985, s. 331–356.

Obraz Łodzi w „Przeglądzie Tygodniowym” (1870–1875), „Osnowa” 1985, nr 11–12, s. 182–193.

1986

Z wczesnopozytywistycznych polemik i dyskusji. Przywódca „młodych” o tradycji i historii wobec postępu, „Prace Polonistyczne” 1986, s. 135–162.

1987

Język ezopowy przywódcy „młodych”. Część I, [w:] Problemy życia literackiego w Królestwie Polskim drugiej połowy XIX wieku. Tom 2. Geografia literacka a historia literatury, red. S. Frybes, Wrocław 1987, s. 57–88.

Język ezopowy przywódcy młodych (II), „Prace Polonistyczne” 1987, s. 169–196.

1988

14 *Wpływ cenzury carskiej na twórczość młodego Świętochowskiego, [w:] Z domu niewoli. Sytuacja polityczna a kultura literacka w drugiej połowie XIX wieku, red. J. Maciejewski, Wrocław 1988, s. 31–52.*

1989

Przywódca „młodych” jako polemista i pamflecista, „Prace Polonistyczne” 1989, s. 87–114.

1990

„Przegląd Lwowski” o sprawie polskiej w konflikcie wschodnim (1875–1878), „Prace Polonistyczne” 1990, s. 131–158.

1991

Stanowisko „Przeglądu Tygodniowego” wobec ideologicznego i militarnego udziału Rosji w konflikcie bałkańskim (1875–1878), „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria 31” 1991, s. 75–87.

1992

Interpretacja przepisów cenzuralnych oraz piśmiennictwa polskiego i obcego przez Warszawski Komitet Cenzury w okresie pozytywizmu [część I], „Prace Polonistyczne” 1991–1992, s. 129–165.

Interpretacja przepisów cenzuralnych oraz piśmiennictwa polskiego i obcego przez Warszawski Komitet Cenzury w okresie pozytywizmu. Syndrom „kawa z mlekiem” [część II], [w:] Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne, red. J. Kościński, A. Brodzka, t. 1, Warszawa 1992, s. 292–312.

1994

Aforystyka stosowana przywódcy „młodych” – „książka” pokoleniowa in statu nascendi, [w:] *Książka pokolenia. W kręgu lektur polskich doby postyczniowej*, red. E. Paczoska, J. Sztachelska, Białystok 1994, s. 173–185.

Ultramontanizm lwowscy o pozytywizmie warszawskim. Wprowadzenie do problematyki, [w:] *Opuscula Polonica et Russica*, red. M. Kamińska, E. Małek, Łódź 1994, s. 45–59.

Wokół „Ciurów” (1904) Wiktora Gomulickiego, literackiej syntezy pozytywizmu warszawskiego, „*Miscellanea Łódzkie*” 1994, nr 1, s. 84–91.

1995

„Królowa Opinia” w literackim obrazie miasta okresu przyspieszenia cywilizacyjnego (druga połowa XIX – początek XX wieku), [w:] *Wielkie miasto. Czynniki integrujące i dezintegrujące*, red. D. Bieńkowska, t. 1, Łódź 1995, s. 90–105.

Literackie transpozycje doświadczenia bowarystowskiego w miłości, [w:] *Sztuka a erotyka*, słowo wstępne T. Chrzanowski, Warszawa 1995, s. 35–47.

Z problemów felietonistyki przywódcy „młodych”, „*Prace Polonistyczne*” 1995, s. 55–75.

1996

Na temat idei przewodniej i artyzmu „Trylogii” Sienkiewicza – kilka refleksji, [w:] *Henryk Sienkiewicz i jego twórczość*, red. Z. Przybyła, Częstochowa 1996, s. 135–143.

Szkic do portretu badacza niepokornego, [w:] J. Tynecki, *Światopogląd pozytywizmu. Wybór pism*, Łódź 1996, s. 5–18.

1997

Madonna przemieniona, czyli tożsamość śpiewu u Marii Konopnickiej (wiersz „Giotto” w świetle baśni „O krasnoludkach i o sierotce Marysi”), [w:] „O krasnoludkach i o sierotce Marysi” Marii Konopnickiej. W stulecie pierwszego wydania, red. T. Budrewicz, Z. Fałtynowicz, Suwałki 1997, s. 45–60.

1998

Bowaryzm w literackich transpozycjach polskich modernistów, [w:] *Literatura Młodej Polski. Między XIX a XX wiekiem*, red. E. Paczoska, J. Sztachelska, Białystok 1998, s. 11–27.

Diabeł w „Trylogii” Henryka Sienkiewicza, [w:] *Diabeł w literaturze polskiej*, red. T. Błażejowski, Łódź 1998, s. 98–116.

Wczesne dramaty antyczne Aleksandra Świętochowskiego, „*Filomata*” 1994, nr 419–420, s. 28–42. Przedruk w wersji zmodyfikowanej i poszerzonej, [w:] *Antyk w Polsce. Cz. II. Studia*, red. J. Okoń, J. Starnawski, Łódź 1998, s. 273–284.

Z warsztatu artystycznego przywódcy „młodych”, [w:] *Trzy pokolenia. Pamięci Profesor Janiny Kulczyckiej-Saloni*, Warszawa 1998, s. 233–243.

1999

- Galicyjskie „Listy z Warszawy” (1874) Piotra Chmielowskiego. Wprowadzenie do lektury*, [w:] *Piotr Chmielowski i Antoni Gustaw Bem*, red. Z. Przybyła, Częstochowa 1999, s. 77–94.
- Interpretacja wiersza M. Konopnickiej [A jak poszedł król na wojnę]*, [w:] *Poezja polska od romantyzmu do dwudziestolecia międzywojennego. Interpretacje*, red. A. Kowalczykowa, T. Marciszuk, Warszawa 1999, s. 115–127.
- Młodopolskie opisywanie formuły bowaryzmu*, „*Miscellanea Łódzkie*” 1999, nr 1, s. 68–74.
- Topika biblijna w twórczości Aleksandra Świętochowskiego z okresu do 1880 roku w świetle jego poglądów na temat religii*, [w:] *Inspiracje i motywy biblijne w literaturze pozytywizmu i Młodej Polski*, red. H. Filipkowska, S. Fita, Lublin 1999, s. 81–119.
- Z naśladownictwa „Trylogii”. Powieści historyczne F.A. Ossendowskiego*, [w:] *Sienkiewicz i epoki. Powinowactwa*, red. E. Ichnatowicz, Warszawa 1999, s. 123–137.
- Żart, ironia i głębsze znaczenie w „Listach z Warszawy” (1874) Piotra Chmielowskiego*, „*Prace Polonistyczne*” 1999, s. 83–105.

2000

- Adresat jako ptaszek na uwieczni. Nad listami Adama Wiślickiego do Aleksandra Świętochowskiego*, [w:] *Sztuka pisania listów. O liście polskim w wieku XIX*, red. J. Sztachelska, E. Dąbrowicz, Białystok 2000, s. 295–308.
- Ahaswerus polski wedłóg „Nocy bezsennych” Józefa Ignacego Kraszewskiego*, „*Pamiętnik Literacki*” 2000, z. 2, s. 45–73.
- Cechy stylowe mieszczańskiej egzystencji i kultury w świetle postaw bowarystowskich z przełomu wieków*, [w:] *Mieszczaństwo i mieszczańskość w literaturze polskiej drugiej połowy XIX wieku*, red. E. Ichnatowicz, Warszawa 2000, s. 153–166.
- Jubilatom. O dialogu w twórczości przywódcy pozytywistycznego obozu „młodych”*, [w:] *Od średniowiecza do współczesności. Prace ofiarowane Jerzemu Starnawskiemu w pięćdziesięciolecie doktoratu*, red. J. Okoń, współpraca M. Kuran, Łódź 2000, s. 378–387.
- Refleksje nad literackimi wyznacznikami popularności „Ogniem i mieczem” – z powodu ożywienia kwestii przez ekranizację Jerzego Hoffmana*, [w:] „*Ogniem i mieczem*”. *Fenomen z pogranicza*, red. B. Kurowska, M. Kuźmicki, Łódź 2000, s. 47–66.

2001

- Antologia wypowiedzi o Świętochowskim i jego twórczości*, [w:] *Świętochowski i rówieśnicy: Kotarbiński, Urbanowska, Zalewski*, red. naukowa B. Mazan, Z. Przybyła, Częstochowa–Łódź 2001, s. 29–39.
- Mistrzostwo stylu przywódcy „młodych” i jego zainteresowania stylem wypowiedzi*, [w:] *Świętochowski i rówieśnicy: Kotarbiński, Urbanowska, Zalewski*, red. naukowa B. Mazan, Z. Przybyła, Częstochowa–Łódź 2001, s. 49–70.
- Narodziny i sława „Quo vadis”*, [w:] H. Sienkiewicz, *Quo vadis*, przypisy D. Mazanowa, Warszawa 1996, s. 5–16. Wersja zmodyfikowana i skrócona

[w:] „*Quo vadis*” Jerzego Kawalerowicza. *Kulisy filmu*, red. B. Kurowska, M. Kuźmicki, Łódź 2001, s. 15–17.

Suplement bibliograficzny, [w:] *Świętochowski i rówieśnicy: Kotarbiński, Urbanowska, Zalewski*, red. naukowa B. Mazan, Z. Przybyła, Częstochowa–Łódź 2001, s. 207–214.

Z kontrowersji moralno-psychologicznych wokół Sienkiewiczowskiej „Trylogii”, [w:] *Pogranicza literatury. Księga ofiarowana Profesorowi Januszowi Maciejewskiemu na Jego siedemdziesięciolecie*, red. G. Borkowska, J. Wójcicki, Warszawa 2001, s. 170–186.

2002

Credo na kredyt, „*Pamiętnik Literacki*” 2002, z. 1, s. 59–66.

Motyw faustyczny w dramacie St. Rzewuskiego „Doktor Faustyna”, [w:] *Postacie i motywy faustyczne w literaturze polskiej*, red. H. Krukowska, J. Ławski, t. 2, Białystok 2002, s. 23–40.

Poezja Konopnickiej. Pejzaże z różą (cz. 1), [w:] *Miejsca Konopnickiej. Przeżycia – pejzaż – pamięć*, red. T. Budrewicz, M. Zięba, Kraków 2002, s. 48–66.

Sienkiewicz, Reymont i (nie)ostatnie tango w Pekinie, „*Ruch Literacki*” 2002, z. 2, s. 231–236.

2003

Mikroświat tekstowy „Listów”, [w:] *Prus i inni. Prace ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Ficie*, red. J.A. Malik, E. Paczoska, Lublin 2003, s. 667–708.

2004

Chmielowski i inni. Kwestia „obrazu” jako mikroświat tekstowy, [w:] *Ludzie–rzeczy–obrazy. Studia i szkice o epoce Marii Konopnickiej*, red. T. Budrewicz, Z. Fałtynowicz, Suwałki 2004, s. 123–159.

Kwestia żydowska w pamfletach (nie tylko) na głupotę, [w:] *Kwestia żydowska w XIX wieku. Spory o tożsamość Polaków*, red. G. Borkowska, M. Rudkowska, Warszawa 2004, s. 255–288.

2005

Dlaczego „pozytywizm i negatywizm”, [w:] *Pozytywizm i negatywizm. My i wy po stu latach*, red. naukowa B. Mazan, współpraca S. Tynecka-Makowska, Łódź 2005, s. 7–24.

Elita zdegradowana i konserwowana – kwestia proletariatu, inteligencji i arystokracji ducha w polskiej rzeczywistości 2. połowy XIX wieku, [w:] *Kultura polityczna w Polsce. T. V: Elity dawne i nowe*, red. M. Kosman, Poznań 2005, s. 233–257.

Pozytywizm warszawski z perspektywy skrajnego antagonisty, [w:] *Pozytywizm i negatywizm. My i wy po stu latach*, red. naukowa B. Mazan, współpraca S. Tynecka-Makowska, Łódź 2005, s. 103–171.

Z obrazów Chin i Chińczyków w piśmiennictwie polskim drugiej połowy XIX wieku. „Chińskie cienie” w „Lalce” Bolesława Prusa, [w:] *Pozytywizm i negatywizm. My i wy po stu latach*, red. naukowa B. Mazan, współpraca S. Tynecka-Makowska, Łódź 2005, s. 317–405.

2006

Kontekst i podtekst w dziewiętnastowiecznej powieści historycznej (na przykładzie „kierunku antyhiperborejskiego” w „Trylogii” Henryka Sienkiewicza), [w:] *Powieść historyczna dawniej i dziś*, red. R. Stachura, T. Budrewicz, B. Faron, współpraca K. Gajda, Kraków 2006, s. 274–312.

„Logo” Warszawy w kronikach Sienkiewicza, „Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. A. Mickiewicza” 2006, s. 13–45.

Motyw przedwczesnej starości w literaturze polskiej drugiej połowy XIX wieku, [w:] *Dojrzewanie do pełni życia. Starość w literaturze polskiej i obcej*, red. S. Kruk, E. Flis-Czeraniak, Lublin 2006, s. 325–393.

Motyw „szarej godziny”, [w:] *Literatura i życie artystyczne XIX i XX wieku*, red. B. Utkowska, K. Jaworski, Kielce 2006, s. 159–192.

Pozytywistyczne echa Mickiewiczowskiej topiki uczuć granicznych: miłości i (nie)przyjaźni, [w:] *„Z kraju nawagrudzkiego...” (Małaja ajczyna u życi i tworcząści Adama Mickiewicza)*, red. C.P. Musienko, Grodno 2006, s. 80–190.

2007

„Kierunek idealny” (wobec przeciwieństw) na konfrontatywnym tle kultury rodzimej i egzotycznej. Chiny Sienkiewicza (I), [w:] *Henryk Sienkiewicz w kulturze polskiej*, red. K. Stępnik, T. Bujnicki, Lublin 2007, s. 453–467.

Pozytywistyczny bilans duchowej konfrontacji Wschód–Zachód. Chiny Sienkiewicza (II), [w:] *Światło w dolinie. Prace ofiarowane Profesor Halinie Krukowskiej*, red. K. Korotkich, J. Ławski, D. Zawadzka, Białystok 2007, s. 721–738.

Sienkiewicz oglądany. Film i inne przeróbki, [w:] *Po co Sienkiewicz? Sienkiewicz a tożsamość narodowa: z kim i przeciw komu?*, koncepcja i red. naukowa T. Bujnicki, J. Axer, Warszawa 2007, s. 65–89.

Z tajemników i powszechników sztuki pisarskiej Sienkiewicza, [w:] *Po co Sienkiewicz? Sienkiewicz a tożsamość narodowa: z kim i przeciw komu?*, koncepcja i red. naukowa T. Bujnicki, J. Axer, Warszawa 2007, s. 216–239.

2008

Chińszczyzna. Kulturowe przeobrażenia pojęcia, [w:] *Awangardowa encyklopedia, czyli słownik rozumowany nauk, sztuk i rzemioł różnych. Prace ofiarowane Profesorowi Grzegorzowi Gaździe*, red. I. Hübner [et al.], Łódź 2008, s. 69–103.

Konfrontacje i zbliżenia kultur. Bez antypodów?, [w:] *Bez antypodów? Zbliżenia i konfrontacje kultur*, red. naukowa B. Mazan, współpraca S. Tynecka-Makowska, Łódź 2008, s. 7–17.

Mandaryn polsko-chiński i ogólnokulturowy, [w:] *Bez antypodów? Zbliżenia i konfrontacje kultur*, red. naukowa B. Mazan, współpraca S. Tynecka-Makowska, Łódź 2008, s. 331–383.

Religie i życie w Chinach w drugiej połowie XIX wieku z perspektywy ultrakatolickiej, [w:] *Bez antypodów? Zbliżenia i konfrontacje kultur*, red. naukowa B. Mazan, współpraca S. Tynecka-Makowska, Łódź 2008, s. 69–100.

2009

Europejski mandaryn według Simone de Beauvoir, [w:] *Album gdańskie. Prace ofiarowane Profesorowi Józefowi Bachórzowi na siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin i pięćdziesięciolecie pracy nauczycielskiej*, red. J. Data, B. Oleksowicz, Gdańsk 2009, s. 845–858.

Powaga śmieszności – tragikomiczne aspekty dawnych ograniczeń cenzuralnych, „Rozprawy Humanistyczne”, t. XI: „W kręgu współczesnej literatury polskiej”, Włocławek 2009, s. 63–90.

Z doświadczeń granicznych Adolfa Dygasińskiego (krakowska katastrofa, jej przebieg, konteksty i reminiscencje), „Litteraria Copernicana” 2009, nr 2, s. 134–155.

2010

Dyskusja redakcyjna: Mistrz i uczeń (...Bogdan Mazan), „Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza” 2010, s. 115–117.

Maria Konopnicka „Morze odeszło” – bowaryzm, mistycyzm, tajemnica, [w:] *Małe prozy Orzeszkowej i Konopnickiej*, red. I. Wiśniewska, B.K. Obsulewicz, Lublin 2010, s. 305–327.

„Opisać... niepodobna”. Z notat podróżnych arystokraty galicyjskiego o Chinach końca XIX wieku. Paweł Sapięha („Podróż na wschód Azji 1888–1889”), [w:] Europejczyk w podróży 1850–1939, red. naukowa E. Ihnatowicz, S. Ciara, Warszawa 2010, s. 75–99.

2011

„Idee wieczne” i realia kształtące. Przybliżenia z poezji Marii Konopnickiej, „Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. A. Mickiewicza” 2011, s. 144–175.

Pamięć rozpisana na problem. O Sienkiewiczowskiej parafrazie fragmentu Mickiewiczowskich „Dziadów”, „Prace Polonistyczne” 2011, s. 181–206.

Realism, Relevance and Universalism in Maria Konopnicka’s Poetry, [w:] *Chinese Journal of European Languages and Cultures*, przeł. na język chiński Yi Lijun, t. VI, Pekin 2011, s. 128–148.

Z porównawczej typologii wykorzenionych i oddaleńców. „Tańczący niewolnik” Marii Konopnickiej wobec „argonauty” Elizy Orzeszkowej, [w:] *Dwie gwiazdy, dwie drogi. Konopnicka i Orzeszkowa – relacje różne*, red. naukowa E. Ihnatowicz, E. Paczoska, Warszawa 2011, s. 111–134.

2012

Egzotyzm i obcość afrykańskiego świata na przykładzie „W pustyni i w puszczy” Henryka Sienkiewicza, [w:] *Wokół „W pustyni i w puszczy”. W stulecie pierwodruku powieści, koncepcja i red. naukowa J. Axer, T. Bujnicki, Kraków 2012*, s. 275–300.

Opisanie mikroświata snu Kraszewskiego o własnym pogrzebie, [w:] *Kraszewski. Poeta i światy*, red. T. Budrewicz, E. Ihnatowicz, E. Owczarż, Toruń 2012, s. 11–35.

Tajne związki epistolografii. Na przykładzie „Listów z Warszawy” Aurelego Maura [Aleksandra Świętochowskiego?], [w:] *Metaliterackie listowania. List jako dokument świadomości literackiej pisarza*, red. I. Sikora, A. Czajkowska, Częstochowa 2012, s. 93–113.

Zepsuty ornament. Odtajnianie chińszczyzny w powieściach Elizy Orzeszkowej o „argonautach”, [w:] *Sekrety Orzeszkowej*, red. G. Borkowska, M. Rudkowska, I. Wiśniewska, Warszawa 2012, s. 228–249.

2013

Problematyka „własności literackiej” (prawa autorskiego) w okresie pozytywizmu i Młodej Polski, [w:] *Literatura w granicach prawa*, red. K. Budrowska, E. Dąbrowicz, M. Lula, Warszawa 2013, s. 379–408.

2014

Kraszewski zawstydzający „karłą młodość” pozytywistów, [w:] *Kraszewski i wiek XIX. Studia, idea i układ tomu J. Ławski*, red. naukowa A. Janicka, J. Ławski, K. Czajkowski, Naukowa Seria Wydawnicza „Przełomy/Pogranicza”, Biały-stok 2014, s. 55–84.

„Skrzydlate drobiazgi o nieprzebrzmiałej cności”. Sienkiewiczowskie aplikacje i transformacje szlacheckiej dewizy herbowej „Złam się, nie zegnij!”, [w:] *Sienkiewicz z innej strony*, red. J. Axer, T. Bujnicki, Warszawa 2014, s. 63–84.

Toast Zagłoby, [w:] *Sienkiewicz z innej strony*, red. J. Axer, T. Bujnicki, Warszawa 2014, s. 227–254.

Zgrzybiałość pozytywistycznej „starej prasy” z perspektywy radykalnego odłamu „młodej prasy”, [w:] *Między literaturą a medycyną. Starość i inne problemy egzystencjalne człowieka dawnego i współczesnego w badaniach interdyscyplinarnych. Część VIII*, red. E. Łoch, E. Flis-Czerniak, G. Wallner, D. Piechota, Lublin 2014, s. 89–106.

2015

Kim był Stefan Żeromski dla Pośła Prawdy?, [w:] *Stefan Żeromski. Kim był? Kim jest?*, red. Z.J. Adamczyk, słowo wstępne A. Dąbrowski, Kielce 2015, s. 301–320.

Ogólnokształcący bryk z Sienkiewicza, [w:] *Henryk Sienkiewicz w szkole, bibliotece i muzeum*, red. T. Bujnicki, J. Majchrzak, Warszawa 2015, s. 137–168.

Z (naj)nowszej literatury polskiej. Rozwijająca się droga Andrzeja Stasiuka na Wschód, „Prace Literackie” 2015, s. 169–184.

2016

Idea i ideologia historii utajonej – na przykładzie Sienkiewiczowskiej „Trylogii”, [w:] *Sienkiewicz polityczny. Sienkiewicz ideologiczny*, red. M. Gloger, R. Koziółek, Warszawa 2016, s. 73–101.

Prus widziany w lokomotywie postępu (w „Przeglądzie Tygodniowym”), [w:] *Bolesław Prus. Artysta, myśliciel, świadek epoki*, red. J. Snopka, Warszawa 2016, s. 121–149.

Sienkiewiczowskie kłopotliwe konteksty (inspiracje?), „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Linguistica” 2016, s. 225–251.

2017

Przez rozum do serca. Tadeusz Miciński, „Bądź zdrowa!...”, [w:] *Liryka Młodej Polski. Interpretacje*, red. naukowa B. Mazan, K. Badowska, Łódź 2017, s. 101–130.

Z literackich przybliżeń kultury (nie)egzotycznej. *Wacław Berent na szelestnym jedwabnym szlaku*, [w:] *Poetyka losu i historii. Profesorowi Tadeuszowi Budrewiczowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. naukowa K. Gajda [et al.], Kraków 2017, s. 355–373.

Inne publikacje

1976

Kartka ze starego albumu [o związkach H. Sienkiewicza z Łodzi], „Odgłosy” 1976, nr 42, s. 1, 10.

1987

Postowie, [w:] W.S. Reymont, *Ziemia obiecana*, t. 2, Łódź 1987, s. 271–299.

Przypiski i dopiski, [w:] W.S. Reymont, *Ziemia obiecana*, t. 2, Łódź 1987, s. 302–316.

1988

Przypisy, [w:] T. Chrościelewski, *Jasień i jesień (zbiorek poezji o dawnej Łodzi)*, Łódź 1988, s. 59–80.

Wstęp i komentarze, [w:] H. Sienkiewicz, *Humoreski z teki Worszytły*, Wrocław 1988, s. 3–31 i *passim*.

Wstęp i przypisy, [w:] H. Sienkiewicz, *Szkice węglem*, Wrocław 1988, s. 3–23 i *passim*.

1989

Artykuł wstępny i edycja listów, [w:] *Nad listami A. Świętochowskiego do J.I. Kraśzewskiego*, „Prace Polonistyczne” 1989, s. 281–297, 297–304.

Wstęp i przypisy, [w:] H. Sienkiewicz, *Wybór nowel*, Wrocław 1989, s. 3–28 i *passim*.

1990

Wstęp, [w:] H. Sienkiewicz, *Ogniem i mieczem*, komentarze D. Mazanowa, t. 1, Wrocław 1990, s. 3–109.

Wstęp, komentarze i wybór, [w:] M. Konopnicka, *Umiem być ptakiem. Wybór poezji [z cyklu Wiersze polskie]*, red. K. Poklewska, Łódź 1990, s. 5–52, 260–289 i *passim*.

1991

Wstęp, [w:] H. Sienkiewicz, *Potop*, komentarze D. Mazanowa, t. 1, Wrocław 1991, s. 3–132.

1995

Wstęp, [w:] H. Sienkiewicz, *Pan Wołodyjowski*, komentarze D. Mazanowa, Wrocław 1995, s. 3–90.

2000

Postowie, [w:] W.S. Reymont, *Chłopi. Dzieła wybrane*, komitet redakcyjny: B. Koc (przewodnicząca), B. Mazan, J. Rohoziński, I. Szypowska, T.J. Żołciński, t. 4, Warszawa 2000, s. 251–253.

Posłowie, [w:] W.S. Reymont, *Ziemia obiecana. Dzieła wybrane*, t. 5, Warszawa 2000, s. 231–232.

2001

Dokąd iść i po co? [dotyczy *Quo vadis* H. Sienkiewicza], „Kalejdoskop” 2001, nr 9, s. 9–11.

Dewiza życiowa oraz ulubione sentencje i aforyzmy, [w:] *Złote Myśli Ludzi Wielkiego Serca, Umystu, Talentu. Przesłania Polaków. Fundacja Dzieciom „Zdążyć z Pomocą”*, Warszawa 2001, s. 176.

2011

Chińczycy czytają Prusa, Sienkiewicza i Gombrowicza [wywiad K. Badowskiej], „Czytamy w Łodzi. Dodatek do Gazety Wyborczej. Łódź”, 25 XI 2011, s. 4.

Kanon studenta humanisty [wypowiedź odnotowana przez K. Badowską], „Czytamy w Łodzi. Dodatek do Gazety Wyborczej. Łódź”, 25 XI 2011, s. 15.

2012

Ankieta [J.I. Kraszewski], „LiteRacje” 2012, nr 3, s. 34–36.

Czym jest dziś czytanie literatury? [ankieta], „Czytanie Literatury” 2012, nr 1, s. 367–371.

2013

22 *Ankieta* [Boy], „LiteRacje” 2013, nr 3, s. 84–86.

Czy pisarstwo Berenta nadal „rozszerza piersi”. *Ankieta jako „płodna mierzwa”*, „LiteRacje” 2013, nr 4, s. 130–133.

Recenzje naukowe

1976

Enklawy Łodzi i regionu [rec. A. Makowiecki, *Enklawa przy ulicy Wschodniej*, Łódź 1976], „Odgłosy” 1976, nr 12, s. 15.

Fantomy pięknego życia dorosłych [rec. J. Huszcza, *Piękne życie dorosłych*, Łódź 1976], „Odgłosy” 1976, nr 25, s. 6.

Rozpiętość chwili [rec. D. Bieńkowska, *Trwaj chwilo!*, Łódź 1976], „Odgłosy” 1976, nr 44, s. 12.

1985

Czy idea wolności jest hieroglifem? [rec. *Literatura wobec niepodległości. Z problemów kultury polskiej II Rzeczypospolitej*, red. S. Melkowski, Łódź 1983], „Osnowa” 1985, nr 11–12, s. 204–207.

O Łodzi między wojnami [forma recenzji o książce W. Pawlaka, *Łódź między wojnami*, Łódź 1984], „Osnowa” 1985, nr 13–14, s. 199–202.

1996

[rec. E. Ihnatowicz, *Literacki świat rzeczy. O realiach w pozytywistycznej powieści obyczajowej*, Warszawa 1995], „Pamiętnik Literacki” 1996, z. 3, s. 208–216.

1998

[rec. T. Bujnicki, *Sienkiewiczza „Powieści z lat dawnych”*, Kraków 1996], „Pamiętnik Literacki” 1998, z. 3, s. 193–209.

2000

[rec. W. Przyborowski? Julian Kaliszewski?, *Stara i młoda prasa. Przyczynek do historii literatury ojczystej 1866–1872. Kartki ze wspomnień Eksdziennikarza*, przygotowała do druku i posłowiem opatrzyła D. Świerczyńska, Warszawa 1998], „Pamiętnik Literacki” 2000, z. 2, s. 208–218.

2010

Ocena dorobku i dokonań Profesor Yi Lijun w związku z wnioskiem Rady Wydziału Filologiczno-Historycznego o nadanie tytułu doktora honoris causa Uniwersytetu Gdańskiego, [w:] *Nadanie Yi Lijun tytułu doktora honoris causa Uniwersytetu Gdańskiego*. Gdańsk, dnia 19 grudnia 2007 roku, Gdańsk 2010, s. 36–49.

2012

Lustra, symptomy i głębsze znaczenie [rec. L. Magnone, *Konopnicka. Lustra i symptomy*, Gdańsk 2001], „Czytanie Literatury” 2012, nr 1, s. 307–313.

2015

Naruszanie obyczaju jako życiowy spektakl [rec. A. Bąbel, *Skandal, gafa, prowokacja. Obraz normy obyczajowej i jej naruszenia w polskiej powieści drugiej połowy XIX wieku*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2014, s. 345], „Napis. Pismo poświęcone literaturze okolicznościowej i użytkowej”, t. XXI: „Sztuka tracenia, sztuka rezygnacji. Samoograniczenie i autocenzura” 2015, s. 394–401.

23

Hasła słownikowe

1989

Świętochowski Aleksander, [w:] *Słownik badaczy literatury polskiej. Zeszyt próbny*, red. J. Starnawski, Łódź 1989, s. 37–41.

1998

Parnicki Teodor, [w:] *Słownik badaczy literatury polskiej*, red. J. Starnawski, t. 2, Łódź 1998, s. 343–350.

I. Dziewiętnastowieczność

Jakub Z. LICHANŃSKI
Uniwersytet Warszawski

Wiek dziewiętnasty – wiek męski, wiek klęski Próba spojrzenia syntetyzującego

Wiek bez jutra, wieku bez przyszłości...
Adam Asnyk, *XIX wiekowi*

*Wiek żelazny, dziewiętnasty,
Zaiste bezlitosny wieku!*
Aleksander Błok, *Odwet*, przeł. A. Galis

Wprowadzenie

27

Badania nad wiekiem XIX są niezwykle kłopotliwe, nawet w perspektywie polskiej, bowiem – jeśli rozpatrujemy tylko dzieje literatury – mamy wtedy do czynienia z pięcioma, co najmniej, epokami. Są to: schyłek oświecenia (tzw. sentymentalizm), romantyzm, pozytywizm, naturalizm oraz neoromantyzm¹. Na taką periodyzację – nie wnikajmy, czy jest ona w pełni poprawna, czy nie, chodzi przecież o wskazanie wzajemnych napięć, ścierania się idei itd.² – należy nałożyć kwestie natury politycznej

¹ Używam określenia Juliana Krzyżanowskiego, bowiem wydaje się, dla określenia sytuacji literatury i kultury na ziemiach polskich, najtrafniejsze. Zarazem analiza choćby tylko *Słownika literatury polskiej XIX wieku* (red. naukowa J. Bachórz, A. Kowalczykowska, Wrocław 2009) nasuwa wiele pytań, których nie uda „się zamknąć” w obrębie wskazanych kwestii. Zresztą sposób ujęcia wymienionych zagadnień w studiach z epoki (*Die Kultur der Gegenwart*, Lipsk–Berlin 1905–1926, cz. I, t. 1.9, s. 153–173 [art. A. Brücknera, por. przypis 5]) bądź w *Dziejach literatury pięknej w Polsce* (Kraków 1918; wyd. 2, Kraków 1936) wskazuje, iż sprowadzały się one generalnie do rozumowanego słownika biograficznego!

² Właśnie kwestia ścierania się różnych idei filozoficznych, historyzoficznych czy wręcz politycznych w utworach pisarzy polskich w wieku XIX wskazuje na coś, co u schyłku stulecia Jan Ludwik Popławski określił mianem *patriotyzmu historycznego*, por. dalsze uwagi Popławski 1886. Zresztą pozycja Żeromskiego, który podjął się swoistej rewizji naszego spojrzenia na stulecie XIX, jest godna nie tylko przypomnienia, ale głębszej analizy.

(zaborcy, powstania, kształtowanie się nowoczesnych form parlamentarnych³) oraz gospodarczej. I wreszcie – jakkolwiek oceniać to stulecie, jest to czas wielkich przemian i odkryć w nauce, a także swoistej „rewolucji technologicznej”⁴. Nie można abstrahować od rodzących się wtedy idei politycznych i społecznych, takich jak m.in. komunizm, co można wiązać z przemianami w zakresie filozofii⁵. Ale także – okres przemian geopolitycznych, że wymienię usamodzielnienie się Ameryki Środkowej i Południowej, wojnę o niepodległość Grecji, powstanie sipajów w Indiach, wojnę krymską, wojnę domową w USA, tzw. otwarcie Japonii, wojnę francusko-pruską, tzw. powstanie bokserów i wojnę w Chinach⁶.

Na tym jakże burzliwym tle – a wskazałem zaledwie na kilka z wielu różnych ważnych wydarzeń tego stulecia – następują przemiany w kulturze i literaturze. Przemiany brzemiennie w skutkach, bo do wielu wtedy powstałych dzieł wciąż nawiązujemy, a niektóre nazwiska są nadal obecne i, co ważniejsze, nadal wiele znaczą i w jakimś sensie wyznaczają kierunki przemian (a przynajmniej – inspirują do dyskusji).

Czy zatem można w ogóle mówić o „dziewiętnastowieczności” – i w jakim znaczeniu tego określenia? Mimo wszelkich sprzeczności charakterystycznych dla tej epoki sądzę, że można. Jest to – postaram się wykazać – niezwykle optymizm i wiara w rozwój cywilizacyjny ludzkości. Zarazem mniej czy bardziej świadome przemykanie oczu na wszelkie symptomy, które temu optymizmowi przeczyły i raczej świadczyły o ciężkiej chorobie, która nieuchronnie prowadziła do kresu, jakim stała się dla wieku XIX Wielka Wojna.

³ I znów nie ma znaczenia, że w odniesieniu do ziem polskich dzieje się to w okresie zaborów, bowiem polscy obywatele wchodzą w skład owych parlamentów, por. *Dzieje Sejmu Polskiego*, red. J. Bardach, Warszawa 1997; Cz. Brzoza, K. Stepan, *Posłowie polscy w parlamencie rosyjskim 1906–1917. Słownik biograficzny*, Warszawa 2001; L. Trzeciakowski, *Posłowie polscy w Berlinie 1848–1928*, Warszawa 2003; R. Kochnowski, *Monarchia habsburska w polskiej myśli politycznej lat 1860–1914*, Kraków 2009; W. Łazuga, *Kalkulować. Polacy na szczytach c.k. Monarchii*, Kraków 2013.

⁴ Warto przypomnieć choćby tylko trzy postacie: braci Aleksandra i Wilhelma von Humboldtów oraz Karola Darwina, por. A. Wulf, *Człowiek, który zrozumiał naturę. Nowy świat Alexandra von Humboldta*, przeł. K. Bażyńska-Chojnacka, P. Chojnacki, Poznań 2017. Pomijam, acz niesłusznie, wielkie przedsięwzięcia techniczne, takie jak na przykład budowa Kanału Sueskiego, początek budowy Kanału Panamskiego oraz wystawy światowe, por. J. Osterhammel, *Historia XIX wieku: przeobrażenie świata*, red. nauk. i posłowie W. Mołik, przeł. I. Drozdowska-Broering, J. Kałużny, A. Peszke, K. Śliwińska, Poznań 2013.

⁵ Por. W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. 3, Warszawa 2014, s. 5–257.

⁶ Por. Osterhammel 2013; A.J. Toynbee, *Studium historii*, przeł. J. Marzęcki, Warszawa 2000.